

व्यक्तिमत्व विकासात चित्रपटाची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डी. के. डाके

गोपाळ कृष्ण गोखले कॉलेज
कोल्हापूर 416012

प्रास्ताविक :

फ्रेंच, रशियन, जर्मन, इटालियन, स्पॅनिश, जपानी या सर्व देशांमध्ये चित्रपटांवर केलेल्या संशोधनपर लिखाणाची फार मोठी परंपरा अस्तित्वात आहे. या देशांमध्ये शाळा कॉलेजांमध्ये सिनेमा हा एक रितसर अभ्यासाचा विषय असतो. समाजाच्या एकंदर सांस्कृतिक व्यवहारात सिनेमाला महत्वाच स्थान दिले जाते. लेखक, चित्रकार, राजकारणी, प्राध्यापक, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ, वैज्ञानिक ही सर्व मंडळी सिनेमावर लिहित बोलत असतात. गेल्या तीन दशकांमध्ये जगातल्या विविध देशांमध्ये सिनेमा आणि दूरचित्रवाणी यांना उच्च शिक्षणामध्ये स्वतंत्र विद्याशाखांचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे. तिथल्या विद्यापीठांमधून याविषयावर बहुसंख्येने लेखन झालेला आहे आणि होत आहे.

आपण मात्र या बाबतीत सातत्याने करंटपेणाच जोपासला आहे. सिनेमा हा जितका रमण्याचा विषय आहे. तितकाच तो अभ्यासाचाही विषय आहे. विविध प्रकारे संज्ञापन करू शकणार एक प्रभावी माध्यम आहे. वंशभेद, भाषाभेद, ओलांडणारी ती एक जागतीक भाषा आहे. आपल्या समाजाच्या प्रतिमा दाखविणारा तो एक आरसा आहे.

टॉलस्टायन सिनेमाला " गतिमानतेचे गूढ ईश्वरी वरदान लाभलेले एक महान माध्यम " म्हटलेले आम्हांला माहित नव्हते. या गतिमान माध्यमाची भव्यता आणि सौंदर्य या बाबतीत रविंद्रनाथ टागोरांनी काही म्हटलेले आहे हे आमच्या गावीही नव्हते. "मानवी व्यवहारातील सत्याचा शोध" कॅमेरा नावाच्या सुक्ष्मदर्शक यंत्रातून घेणारे सत्यजीत रॉय आम्हांला माहित नव्हते. आपल्या लोकांची दुःख आणि वेदना याबद्दलचा संताप कोणी सिनेमातून अभिव्यक्त करत होते. या बाबत आम्ही अंधारत होतो. हिंदुस्थानात या अभूतपूर्व कलेचा पाया घालणारया दादासाहेब फाळक्यांची महानता आम्हांला कोणी सांगितली नाही.

चराचरात व्यापलेल्या सिनेमाचा परिमल आमच्या पर्यंत पोहचू नये याची शाळा कॉलेजांमध्ये चोख व्यवस्था करण्यात आली होती. माझ्या या पेपर बाबत मला सर्वप्रथम हे सांगायचे आहे की हा चित्रपटांचा सग्न इतिहास नव्हे. एक कला आणि माध्यम म्हणून सिनेमाची जगभर विविधांगांनी कशी जडण घडण होत गेली त्यातल्या काही महत्वाच्या टप्प्यांचे हे सिंहावलोकन आहे. यात भारतीय सिनेमा हा या विस्तृत प्रवाहाचा एक भाग म्हणूनच मांडलेला आहे. या संदर्भात मी ठरवलेली काही सूत्र स्पष्ट करण मला महत्वाच वाटते एक म्हणजे ज्या चित्रपटांनी ज्या दिग्दर्शकांनी अथवा संप्रदायांनी चित्रपटाच्या भाषेत भर टाकली मानवी जाणिवांचा विस्तार केला सांस्कृतिक संज्ञापन जोपासल अशांना मी प्राधान्य दिलेले आहे. दुसरे अस की स्वतः पाहिलेल्या चित्रपटांबद्दल प्रामुख्याने लिहिण्याचा नियम मी पाळलेला आहे. मी न पाहिलेल्या अनेक चित्रपटांचा उल्लेख पेपर मध्ये केलेले नाहीत. कारण उपलब्ध चित्रपट माहिती हा माझा मुळ उद्देश नाही. तिसरे अस की सिनेमाच्या भाषेचे स्पष्टीकरण अनेक टिकाणी तांत्रिक संज्ञा वापरलेल्या आहेत.

सिनेमा एक कलाः

मानवाने निर्माण केलेल्या महान कला मधील सिनेमा ही सर्वात तरुण कला आहे. तरीही या कलेची जादू काही वेगळीच आहे.

संगीत चित्रकला नृत्यकला नाट्यकला या सारख्या कलांना स्वतःचा हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. विश्वात पहिली कविता कोणी लिहिली पहिल गाण कुणी म्हटल अथवा पहिल चित्र कुणी काढल हे कुणालाच सांगता येणार नाही पण सिनेमाच

आरंभ स्थान एखाद्या नदीच्या उगमासारखे निश्चितपणे दाखविला गेला ही सर्व माहिती आज उपलब्ध आहे . एवढचं नाही तर तो चित्रपट ही जगातल्या सर्व चित्रपट संग्रालयात जसाच्या तसा उपलब्ध आहे . पुण्यातील भारताच्या राष्ट्रीय संग्रालयात त्याची एक प्रत आहे . अशा रितीनं अथपासून आजतागायत जिचा इतिहास आपल्याला संपूर्णपणे माहिती आहे . अशी सिनेमा ही एकमेव कला आहे .

डारिद्र्य, विषमता, युद्ध, अण्वस्त्र, प्रदुषण अशा समस्यांचे विदारक दर्शन सिनेमानं माणसाला घडवलं . पुढच्या पिढीसाठी ऐतिहासिक महत्वाच्या घटनांच्या नोंदी करून ठेवल्या . वैज्ञानिक तत्व, प्रक्रिया, निसर्गव्यवहार, समजावून सांगितले . दूरदेशांमधल्या विविध घडामोडी, हवामान, निसर्गसौंदर्य इत्यादींची माहिती आपल्या प्रेक्षकांना करून दिली . दृश प्रतिमा आणि ध्वनी यांच्याद्वारे थेट परिणाम साधणार हे माध्यम निरक्षरांपर्यंत ही अत्यंत प्रभावीपणे पोहोचल . भाषेसारखा लिपिज्ञानाचा अडथळा तिथे आला नाही . त्यामुळे यापूर्वी कुठल्याही कलेला मिळाला नव्हता इतक्या संख्येचा प्रेक्षक वर्ग सिनेमाला मिळाला .

चित्रपटाचे समाजावरील परिणामः

आज चित्रपटांच्या मोठ्या प्रमाणावरील निर्मितीमुळे त्यांचा लोकांच्या आचार विचारावर फार प्रभाव पडत चालला आहे . आजच्या तरुणपिढीची वर्तणूक बदलत चालली आहे . चित्रपटातील नामवंत कलाकारांच्या हावभावाचे व केशरचनांचे अनुकरण तरुण पिढी मोठ्या प्रमाणात करू लागली आहे .

गुन्हेगारी व हिंसाचार यांनी खच्चून भरलेले चित्रपट गुन्हा व हिंसा कशा प्रकारे यशस्वी करायची याचे नकळत शिक्षण गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना देत असतात . काही व्यक्ती त्यांच्या समस्या अनुरूप असे चित्रपट पाहतात . कोणत्याही माध्यमापेक्षा प्रभावी माध्यम म्हणून चित्रपटाचा उल्लेख करता येईल . प्रेक्षकांवर या प्रचारात्मक चित्रपटांचा मोठा परिणाम घडून येवू शकतो . मानसशास्त्रीयदृष्ट्या प्रचारात्मक चित्रपट उत्कृष्ट माध्यम ठरतात .

केवळ चित्रपट पाहणे यास देखील पूर्ण अवधान लागते व ते केवळ चित्रपटच निर्माण करू शकतो . ध्वनी व चित्र यांची उत्कृष्ट सांगड चित्रपटात असल्याने आकलनास चित्रपट हे माध्यमच अधिक सुकर व सुलभ ठरते . लोकांचे दृष्टीकोण वर्तन बदलण्याच्या दृष्टीने यशस्वी ठरते .

सध्याच्या पिढीवर अनेक हिंदी चित्रपटांचे विघातक परिणाम होत चालले आहेत . वाढत्या लैंगिक वासना वाढते हिंसाचार वाढतो विसने इ . प्रकार आजच्या पिढीच्या ठिकाणी पहावयास सापडतात . ही वाब अत्यंत गंभीर असून समाजजीवन निकोपपणे घडवायचे असेल तर चित्रपटातून चांगली मूल्ये जतन करून त्या मूल्यांचा प्रभाव तरुण पिढीवर करण्यासाठी हा पेपर तयार करण्यात आला आहे .

चित्रपट व संस्कृतीः

आज चित्रपट दुनियेने मोठ्या प्रमाणावर लोक समुदाय आकर्षित केला आहे . चित्रपट हे समुह संज्ञापनाचे माध्यम बनले असून केवळ मनोरंजन हाच हेतू फिल्मने साध्य केला जातो . अभिजात कला व शिक्षण अगदी थोड्या प्रमाणात साकार होतात . चित्रपट बनविणे ही अत्यंत खर्चिक बाब झाली आहे व हा खर्च भरून काढण्यासाठी जास्तीत जास्त लोकांच्या अभिरूची नुसारच गुणवत्ता ठेवली जाते . उच्च सांस्कृतिक दर्जाच्या चित्रपटांना वाव राहू शकत नाही . हीन अभिरूची असणारी संस्कृतीच आज चित्रपटातून आढळून येते .

सध्याच्या काळातील कलेचा एक प्रकार म्हणून चित्रपटाचे स्थानः

आज विद्यापीठीय पातळीवर चित्रपटाच्या अभ्यासास कलात्मक दर्जा मिळाला आहे . परंतू वृत्तपत्रविद्या जाहिराती व जनसंपर्क या विषयांना जसे स्वतंत्र विभाग म्हणून विद्यापीठात स्थान मिळाले आहे तसे चलतचित्रास मिळाले नसून आज देखील समूह संज्ञापनाचा एक भाग या दृष्टीनेच त्याच्या कडे पाहिले जाते .

विद्यापीठाच्या बाहेर केवळ सरकार नियंत्रित फिल्म अँड टि . व्ही . इन्स्टिट्यूट व इतर खाजगी संस्था यांनी चलतचित्रास स्वतंत्र कलेचा दर्जा दिला आहे . अगदी सुरुवातीपासून केवळ मनोरंजनाचे साधन या दृष्टीनेच चलतचित्राकडे

पाहण्याचा दृष्टीकोण होता . केवळ गेल्या दशकातच बुद्धीमान लोक व नामवंत लेखक चलतचित्राच्या सृष्टीत उत्साहाने सहभागी झाले आहेत व त्यामुळे चलतचित्राचे स्वतंत्र कला म्हणून स्थान उंचावत चालले आहे .

चित्रपटाच्या इतिहासाला शे सव्वाशे वर्षांचा कालखंड असला तरी एक संस्कृतीचा उपभाग म्हणूनच चित्रपटाची गणना केली जाते . यामुळे सरकारचा चित्रपटाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण एक मनोरंजनाचे हलके साधन असाच आहे . कराचे उच्च दर व चित्रपटाच्या परवान्याबाबत सरकारची कडक नियंत्रणे हेच दर्शवितात की चित्रपट ही अयोग्य कृती असुन ती सामाजिक जीवनापासून योग्य आंतरावरच अलग ठेवली पाहिजे .

आज सरकार मात्र डायरेक्टर ऑफ फिल्म फेस्टिवल्स राष्ट्रीय चलत चित्रसंस्था व राष्ट्रीय चलतचित्रदप्तरखाना इ .संस्थांच्या द्वारा ही कला अधिक उत्तेजित करण्याचा प्रयत्न करित आहे . आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देखील आज भारतीय चित्रपटाची ख्याती एक उत्कृष्ट कला म्हणून होत आहे .

चित्रपटाचा व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयोगः

व्यक्तिमत्त्व विकासाठी आणि सुखी समृद्ध जीवनासाठी चित्रपट हे एक साधन आहे असे माझे स्पष्ट मत आहे . व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी चित्रपटाचा उपयोग कसा होतो . हे पाहण्याआधी व्यक्तिमत्त्व म्हणजे नक्की काय व त्याचे स्वरूप कसे आहे हे आपण प्रथम पाहू . माणसाचे बाह्य रूप [रंग, उंची, बांधा, नाक, डोळे इत्यादी] देखणेपणा किंवा शरीरसौष्टव म्हणजेच केवळ व्यक्तिमत्त्व असा दैनंदिन जीवनामध्ये व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ बरेच लोक करतात . परंतु व्यवहारातील व्यक्तिमत्त्वाचा हा अर्थ चुकीचा आहे . केवळ शारीरिक गुण आहेत पण उत्साह आनंद आत्मविश्वास जिद्द इत्यादी मानसिक गुण नसतील तर त्या व्यक्तीच्या शारीरिक व्यक्तिमत्त्वाला काहीच अर्थ उरणार नाही . म्हणूनच मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून व्यक्तिमत्त्वाची पुढिल प्रमाणे व्याख्या केली जाते .

व्यक्तिच्या शारीरिक आणि मानसिक गुणांचे वैशिष्टपूर्ण आणि बरेचसे कायम असे अर्थपूर्ण संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय . म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वामध्ये बाह्यरूपावरोवरच किंवाहना जास्त व्यक्तीच्या अंतरंगातील मानसिक गुणानां महत्त्व आहे . चित्रपटाच्या सहाय्याने व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातील रंग, रूप, नाक, डोळे, उंची, शारीरिक बांधा इत्यादी शारीरिक गुणांचा विकास करता येणे शक्य नसले तरी मानसिक गुणांचा विकास करता येणे सहज शक्य आहे . मानसिक गुणांचा विकास आवश्यक प्रमाणात करता आल्यास एखाद्या व्यक्तीत शारीरिक गुण कमी असले तरीही त्या व्यक्तीमत्त्व चांगलेच प्रभावी होऊ शकतो . लालबहादूर शास्त्री अब्राहम लिंकन महात्मा गांधी इत्यादी व्यक्तींमध्ये शारीरिक व्यक्तिमत्त्व कमी असलेले व्यक्ती पण समोरचा माणूस दिपून जात असे . आपल्या रोजच्या व्यवहारात सुद्धा आपल्यास असे खूपच वेळा दिसून येते . ज्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी आहे त्या व्यक्ती जीवनात सतत यश मिळवीत असतात .

चित्रपटाद्वारे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करताना प्रथम व्यक्तीच्या मनातील आणि स्वभावातील दोष दूर करून त्या जागी योग्य व आदर्श गोष्टींचे बीजारोपण करावयाचे असते . त्या व्यक्तीला संभाषण कलेत तयार केले पाहिजे . संभाषण कला ही लोंकावर प्रभाव पाडावयाचे अमुल्य शस्त्र आहे . काही महिन्यातच व्यक्तिमत्त्व घडणीत योग्य व आवश्यक बदल घडून येऊन लाभदायक असा व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो .

संदर्भ सूची :

- 1) सिनेमाचा रंग वेगळा - माधव देशपांडे, कीर्ती प्रकाशन, कोल्हापूर 18 नोव्हेंबर 2003
- 2) सिनेमा - सिनेमा मिरा देवकाते, अजव पब्लिकेशन कोल्हापूर एप्रिल 2009
- 3) सिनेमाची गोष्ट - अनिल झणकर, राजहंस प्रकाशन, पुणे ऑगस्ट 1997
- 4) चित्रपट एक प्रवास - अशोक राणे, अनघा प्रकाशन, ठाणे जानेवारी 2004
- 5) होकारात्मक विचारसरणी, मनोहर नाईक
- 6) Mass Communication - keval J.Kumar